

DĚJEPISNÁ UČEBNICE Z POHLEDU EMPIRICKÉHO VÝZKUMU

BLAŽENA GRACOVÁ

This paper considers contemporary history textbooks from the viewpoint of empirical research conducted in 2011. It gives an indication of the place textbooks hold in history teaching in Czech schools today, how and how often they are used in history lessons, and which history textbooks teachers consider the most suitable. It also studies the frequency with which history textbooks are replaced with new ones in schools, the process involved in deciding to choose a specific title and the criteria on which such decisions are based. It also considers analysis conducted into the didactics of the latest history textbooks and further possibilities for assessing their quality. It also takes note of the space devoted to everyday life in history lessons and on the pages of history textbooks in view of its popularity.

Key words: History textbooks; verbal and iconic text; the structural components of a textbook; the didactics of textbooks; empirical research; everyday life.

„Mladí lidé tančili nové tance, které do Evropy dorazily z Ameriky spolu s jazzem. Vznikala také spousta kaváren, kde lidé trávili čas hovorem, četbou novin a samozřejmě pitím kávy.“

Jiří Černý – Jaroslav Veis – Barbara Šalamounová¹

„Změnám ve způsobu života se přizpůsobila i móda. Ve 20. letech 20. století velela ženám zkrátit délku sukni i vlasů, odhalit paže a zvětšit výstřihy.“

František Čapka²

Úvodem jsme zvolili dvě ukázky z publikací určených dětem a dospívající mládeži. V prvním případě čtenářům od deseti let, ve druhém žákům deváté třídy základní školy.³ Nedávno vydané obrázkové dějiny pojaté formou komiksových sekvencí, mapující úsek naší minulosti od vzniku samostatného československého státu do konce druhé světové války, obsahují dvě kapitoly o některých oblastech všedního života.⁴ Prostor vyhrazený problematice každodennosti v učebním materiálu pro čtrnáctileté z pera Františka Čapky⁵ je podstatně větší než v knížce, která by měla vzbudit zájem dítěte o předmět dříve, než se mu bude muset věnovat v systematickém chronologickém přehledu. Markéta Křížová v zamyšlení nad problémem, jak psát „historii pro děti“, oceňuje takovou publikaci, která klade důraz právě „na každodenní život v konkrétním čase a místě“ a která je navíc učí, „že myšlení lidí a motivace jednání se v čase měnily“.⁶ Zatím-

¹ ČERNÝ, J. – VEIS, J. – ŠALAMOUNOVÁ, B.: *Obrázky z československých dějin*. Praha 2011, s. 54.

² ČAPKA, F.: *Dějepis. Novověk, moderní dějiny*. Brno 2010, s. 29.

³ Rovněž kvartě víceletých gymnázií.

⁴ ČERNÝ, J. – VEIS, J. – ŠALAMOUNOVÁ, B.: *Obrázky z československých dějin*. Praha 2011, s. 52–54, 89–91 („Životní styl dvacátých let“ a „Život v okupované zemi“).

⁵ ČAPKA, F.: *Dějepis. Novověk, moderní dějiny*. Brno 2010, s. 24–25 („Každodenní život“, „Postavení žen“, „Škola základ života“); s. 26–28 („Chvilce odpočinku a zábavy“); s. 30–31 („Nový životní styl“); s. 63 („Jak se žilo Čechům za okupace“); s. 91 („Každodenní život v totalitě“); s. 101 („Život v době normalizace“).

co úvahy nad historickými knížkami pro děti se v novinách a časopisech objevují sporadicky, především v souvislosti s vydáním jejich nového titulu, k učebnicím dějepisu je z pochopitelných důvodů v masmédiích upřena podstatně větší pozornost. Než se vrátíme k historii všedního dne na stránkách současných českých učebnic dějepisu, povšimneme si učebnicové tvorby v poněkud obecnější rovině a budeme ji sledovat zejména prismatem empirického výzkumu.

Dějepisná učebnice je nejen základním edukačním médiem, ale také médiem v českých zemích systematicky používaným od 19. století. Dnes je ovšem nutno obhajovat klasickou učebnici zejména proti jejímu největšímu konkurentovi – multimediální učebnici, umožňující přenos textových, vizuálních a zvukových informací. Přednost takového typu učebního materiálu spočívá navíc v příležitosti k interaktivní práci žáka s jejími jednotlivými komponentami, tedy v možnosti dnes tolik zdůrazňovaného aktivního přístupu při učení se. Ale je už prokázáno, že si klasická tištěná učebnice uchovává své pevné místo ve výuce, především díky snadné dostupnosti, přesnosti, ekonomičnosti a také snadné manipulaci s ní.⁷ Platí to i v současné době pro český školní dějepis?

Odpověď nám poskytnou výsledky rozsáhlého empirického výzkumu některých aspektů historického vědomí studující mládeže a aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách, realizovaného v deseti regionech České republiky na jaře roku 2011.⁸ V tomto kontextu nás budou zajímat především odpovědi 257 učitelů dějepisu na vybrané položky obsáhlého dotazníku.⁹ V některých případech ovšem budou konfrontovány s reakcemi dalších skupin respondentů. Konkrétně půjde o tyto dotazy:

- a) Jak ve výuce dějepisu pracujete s učebnicí dějepisu?
- b) Která sada učebnic dějepisu Vám nejlépe vyhovuje?
- c) Jak často na Vaší škole nakupujete nově vydané učebnice dějepisu?
- d) Kdo na Vaší škole rozhoduje o výběru učebnic dějepisu?
- e) Jaká jsou kritéria pro koupi nové učebnice dějepisu?
- f) Co by přispělo k optimalizaci Vaší výuky dějepisu?
- g) Která tematická perspektiva Vám připadá atraktivní?
- h) Kterým z následujících témat se věnujete ve výuce dějepisu.

Připomeňme si nejprve, co v kontextu první uvedené položky vyplynulo z předchozích šetření. Při realizaci celoevropského projektu *Mládež a dějiny* se v polovině devadesátých let ukázalo, že dvě třetiny českých učitelů a středoškoláků v hodinách dějepisu s učebnicí nepracují nebo tak činí jen velmi zřídka.¹⁰ Frekvenci a funkce využívání dějepisné učebnice ve školní výuce jsme zjišťovali prostřednictvím dotazníkového šetření poprvé v roce 2005.¹¹ I tehdy se potvrdila situace, kterou odhalil výzkum *Mládež a dějiny*, a sice že základní edukační médium mnozí pedagogové na středních školách zcela ignorují. Oni sami sice tuto skutečnost přiznávali jen

⁶ KRÍŽOVÁ, M.: *Zábava nebo otrava? Jak a proč psát „historii pro děti“?* Dějiny a současnost, 2012, č. 10, s. 14–15.

⁷ GRACOVÁ, B.: *Dějepisná učebnice a její využití – žádoucí stav a realita.* In: Dokoupilová, L. (ed.): *Nová role učitele. Budoucnost učitelů ve světě práce v Moravskoslezském kraji.* Ostrava 2008, s. 123–131.

⁸ Projekt *Multikulturní aspekty vzdělávání v sociálně humanitních předmětech a jejich odraz v historickém vědomí studující mládeže.* Řešitelkou projektu byla Denisa Labischová, spoluřešitelkou Blažena Gracová.

⁹ Celkem bylo osloveno 2524 respondentů z řad žáků základních (710) a středních škol (gymnází 624 a SOŠ 586), studentů historie (347) a učitelů dějepisu (257). Jednotlivým skupinám respondentů byla předložena odpovídající verze dotazníku, přičemž nejobsáhlejší byl dotazník určený učitelům, který sestával z 62 položek.

¹⁰ KLÍMA, B. et al.: *Mládež a dějiny.* Brno 2001, s. 77–81.

¹¹ Osloveno bylo 273 absolventů středních škol a 283 učitelů dějepisu. Viz GRACOVÁ, B.: *Poznatky z výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách.* In: Beneš, Z. (ed.): *Historie a škola. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise.* Praha 2008, s. 9–30.

zřídka,¹² avšak téměř čtvrtina maturantů potvrdila, že dějepisnou učebnici vůbec neměli. Systematicky s ní v hodinách dějepisu pracovala zhruba osmina gymnazistů, byť tento styl výuky deklaroval dvojnásobek jejich učitelů. Téměř dvě třetiny vyučujících z gymnázií připustily, že s učebnicí pracují v hodinách dějepisu spíše výjimečně, ale požadují domácí studium jejího textu. V tomto názoru se s nimi ztotožnila asi třetina absolventů středních škol, další třetina však tvrdila, že dějepisnou učebnici potřebovali výhradně k domácí přípravě.¹³ Jak se tedy situace změnila s odstupem zhruba šesti let, která dělí oba naše výzkumy?

Práce s učebnicí v hodinách dějepisu

1. Využití dějepisné učebnice (výzkum 2005/2006), údaje v %

	G	SOŠ	Celek	U-ZŠ	U-G	U-SOŠ	U-Celek
<i>práce ve škole i doma</i>	13	29	15	55	26	30	41
<i>občas škola, hlavně doma</i>	29	31	29	42	60	44	48
<i>pouze k domácí přípravě</i>	32	14	29	0	5	11	4
<i>učebnici jsme neměli</i>	25	27	25	1	5	9	4

2. Jak ve výuce pracujete s učebnicí dějepisu? (výzkum 2011), údaje v %

	G	SOŠ	VŠ	U muž	U žena	U
<i>systematicky v každé hodině i doma</i>	14	14	29	30	37	35
<i>příležitostně ve škole, zejména doma</i>	31	39	38	43	61	56
<i>pouze k domácí přípravě</i>	26	19	17	10	1	3
<i>učebnici vůbec nemáme</i>	31	29	16	5	1	2
<i>vytvářím si vlastní výukové materiály</i>	-	-	-	39	33	35

Z forem práce s učebnicí stále převládá její příležitostné využití v hodinách dějepisu a doporučení studia učebnicového textu v rámci domácí přípravy, alespoň to potvrdilo 56 % učitelů. Avšak více než třetina vyučujících (35 %) si zvykla na systematickou práci s tímto základním edukačním médiem v každé vyučovací hodině. O vyšší procent se pravděpodobně zasloužili větší měrou učitelé základních škol. Před šesti lety totiž právě 55 % z nich dějepisnou učebnici pokládalo za nezbytný didaktický prostředek, avšak stejného názoru bylo pouze 26 % gymnaziálních učitelů a 30 % pedagogů středních odborných škol. Jejich tvrzení však bylo v rozporu s míněním maturantů z gymnázií, kteří měli podstatně menší zkušenost s prací s učebnicí (13 %).

Podobný nepoměr jsme při posledním průzkumu nezaznamenali mezi odpověďmi učitelů a vysokoškoláků, tedy nedávných středoškoláků, z nichž 29 % v hodinách dějepisu s učebnicí pracovalo pravidelně. Taková praxe je obvyklá pro zhruba třetinu kantorů (35 %). Avšak dnešní gymnazisté a žáci středních odborných škol jsou na tom v tomto směru hůře, neboť se systematickým využíváním dějepisné učebnice se ve školním dějepise setkala jen 14 % dotazovaných. Méně už se lišilo přiznání občasného využití základního edukačního média ve škole a práce s ním v rámci domácí přípravy ze strany vyučovaných (31–39 %). Více než polovina pedagogů,

¹² 5 % vyučujících gymnázií a 9 % pedagogů ze SOŠ.

¹³ Viz GRACOVÁ, B.: *Poznátky z výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. In: Beneš, Z. (ed.): *Historie a škola*. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 9–30.

především žen vykonávajících tuto profesi (61 %), však tvrdila, že to je jejich nejčastější forma práce s učebnicí. Zásadní diference mezi údaji učitelů a žáků však zůstává při konstatování, že učebnici vůbec neměli (učitelé 2 %, žáci 31–16 %), nebo že ji používali výhradně k domácí přípravě (učitelé 3 %, žáci 26–17 %). Oproti roku 2005/2006 se tedy situace příliš nezměnila a současný trend znovu směřuje k podceňování dějepisné učebnice jako potřebného didaktického média. Můžeme jen spekulovat, zda nezájem gymnaziálních pedagogů může být ovlivněn absencí nového výukového materiálu.¹⁴ Učitelé základních škol, ale i víceletých gymnázií jsou na tom v tomto směru podstatně lépe. Disponují hned třemi novými sadami učebnic různých vydavatelství, zpracovaných v souladu s rámcovými vzdělávacími programy.¹⁵ Novým jevem je nárůst obliby vlastních výukových materiálů, které si vytváří 35 % vyučujících, ne vždy však jimi učebnici zcela nahrazují (to činí zřejmě jen 3 % z nich), ale většinou pouze doplňují.

Sada dějepisných učebnic pokládaná za nejhodnější

3. Která sada současných učebnic dějepisu Vám nejlépe vyhovuje? údaje v %

	U muž	U žena	U Celk
<i>SPN: Dějepis pro gymnázia a střední školy (2001–2002) – tzv. Čornejova řada</i>	43	25	30
<i>Fraus: Dějepis pro ZŠ a víceletá G (2007–2010)</i>	5	30	24
<i>SPN: Válková: Dějepis pro ZŠ (2006–2009)</i>	17	15	15
<i>Dialog: Mandelová et al.: Dějepis pro ZŠ a víceletá G (2001–2004)</i>	14	10	11
<i>SPN: Dějepis pro střední odborné školy (2002)</i>	7	13	11
<i>Nová škola: Dějepis pro ZŠ a víceletá G (2007–2009)</i>	5	10	9
<i>SPN: Dějepis pro ZŠ (1997–1999) – starší sada</i>	12	8	9
<i>SPL – Práce: Beneš – Petráň: České dějiny I. (1997); Kvaček: České dějiny II. (2002)</i>	5	9	8
<i>SPL – Práce: Beneš – Nálevka: Dějepis 1, 2 pro SOŠ (2009)</i>	0	2	2
<i>Jiná</i>	19	12	14

Za nejlépe vyhovující sadu současných dějepisných učebnic učitelé označili, stejně jako před šesti lety, tzv. Čornejovu řadu pro gymnázia a střední školy (30 %), a to především zásluhou mužů (43 %, ženy 25 %). Mezi ženami „zvítězila“ nedávno zkompletovaná série učebnic vydavatelství Fraus (30 %, muži jen 5 %, celkově 24 %), určená základním školám a nižším třídám víceletých gymnázií. S jistým odstupem třetí pozici v žebříčku zaujala učebnice Veroniky Válkové, vydaná SPN (15 %), kterou více než Frause preferovali muži–učitelé (17 %). Celkem 14 % odpovědí (19 % mužů), odkazujících na jiné učební materiály, pravděpodobně zahrnuje už po léta nadhodnocovaný *Dějepis v kostce* nebo některé starší tituly, na něž jsme se už nedotazovali. Celkem 11 % pedagogů má stále v oblíbě učebnice z Dialogu Heleny Mandelové (muži

¹⁴ Poslední učebnicovou sérii představuje tzv. Čornejova řada, vydaná v letech 2001–2002. Sestává ze čtyř knih: POPELKA, M. – VÁLKOVÁ, V.: *Dějepis pro gymnázia a střední školy*. Díl I. *Pravěk a starověk*. Praha 2001; ČORNEJ, P. – ČORNEJOVÁ, I. – PARKAN, F.: *Dějepis pro gymnázia a střední školy*. Díl II. *Středověk a raný novověk*. Praha 2001; HLAVÁČKA, M.: *Dějepis pro gymnázia a střední školy*. Díl III. *Novověk*. Praha 2001; KUKLÍK, J. – KUKLÍK, J.: *Dějepis pro gymnázia a střední školy*. Díl IV. *Nejnovější dějiny*. Praha 2002.

¹⁵ PARKAN, F. – MIKESKA, T. – PARKANOVÁ, M.: *Dějepis 9. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. Plzeň 2011; VÁLKOVÁ, V.: *Dějepis 8. Novověk*. Praha 2008; VÁLKOVÁ, V.: *Dějepis 9. Nejnovější dějiny*. Praha

14 %, ženy 10 %) a Čornejovu učebnici pro střední odborné školy (muži 7 %, ženy 13 %). Ostatně právě tyto texty patřily v předchozím průzkumu ve své kategorii k nejocetovanějším. Celkem 9 % jsou hodnoceny další dvě série učebních materiálů pro mladší žáky, a to starší učebnice SPN (muži 12 %, ženy 8 %) a knihy edice Nová škola (muži 5 %, ženy 10 %). Za zdařilé jsou 8 % respondentů pokládány *České dějiny I, II* autorů Beneše, Petráně a Kvačka, a to častěji ženami (9 %, muži 5 %). V případě série SPN a *Českých dějin* je výše preferencí po šesti letech naprosto shodná.¹⁶ Učebnice pro střední odborné školy autorů Beneše a Nálevky z titulů nabízených k ocenění skončila poslední, „body“ získala jen zásluhou žen, a to pravděpodobně pro velký časový odstup mezi vydáním prvního a druhého dílu, který mezitím „vyplnil“ Čornejův text. Z rozdílných reakcí mužů a žen nelze vyvozovat žádné závěry, neboť ženy mezi respondenty převažovaly, ale snad můžeme konstatovat jistý konzervatismus učitelů, setrvávajících u starších učebních materiálů.

Typy dějepisných učebnic

Zdeněk Beneš rozlišuje podle převládajících typů verbálních a ikonických textů a jejich vzájemného propojení dva, respektive tři typy dějepisných učebnic:¹⁷

- Narativní učebnice, tzv. kvazisyntézu, představující historii jako „příběh“, kladoucí důraz na výkladový text a narativitu ikonických textů.
- Pracovní učebnice, upřednostňující dovednosti, schopnost tvůrčím způsobem zacházet s informacemi, interpretovat je a kombinovat.
- Analyticko-syntetická učebnice by měla spojovat kvazisyntézu s pracovní učebnicí, což by byl jakýsi „ideální typ“, k němuž by měl vývoj učebnic směřovat.¹⁸

Oba typy mají v české učebnicové produkci své zastoupení. Každý má své přednosti a nevýhody. Zatímco narativní učebnice předkládá historickou skutečnost jako příliš uzavřenou, pracovní text skýtá nebezpečí „nadinterpretace“, mylného výkladu.¹⁹ Snad proto autoři volí kompromisní řešení, které se však vždy vyznačuje nadhodnocováním výkladového textu. K prvnímu typu učebnice má blíže tzv. Čornejova řada nebo text Veroniky Válkové, druhému nejvíce odpovídají učební materiály nakladatelství Fraus nebo Dialogu podle koncepce Heleny Mandelové. Jelikož mezi oceňovanými učebnicemi měly zastoupení obě varianty, nelze zobecnit, zda jedna nebo druhá by se těšila větší oblibě pedagogů, a to ani s ohledem na genderový aspekt. Ale na otázku, co by přispělo k optimalizaci výuky dějepisu, respondenti odpovídali, že by to mohla být nová učebnice pracovního typu (43 %). Kromě permanentně se opakujícího požadavku vyšší hodinové dotace by vhodná dějepisná učebnice mohla největší měrou ovlivnit kvalitu školního dějepisu.

Povšimněme si ještě frekvence výměny dějepisných učebnic na jednotlivých školách. Pětina respondentů z řad pedagogů přiznala, že tak činí každý rok. Vesměs se ale doba, po které jsou pořizovány nové učební materiály, pohybuje mezi dvěma až pěti lety (58 %). Ostatní vyučující

2009; ČAPKA, F. – VYKOUPILOVÁ, L.: *Dějepis. Novověk*. Brno 2009; ČAPKA, F.: *Dějepis. Novověk, moderní dějiny*. Brno 2010.

¹⁶ GRACOVÁ, B.: *Poznatky z výzkumu aktuální podoby výuky dějepisu na základních a středních školách*. In: Beneš, Z. (ed.): *Historie a škola*. Díl VI. Klíčové kompetence a současný stav vzdělávání v dějepise. Praha 2008, s. 26–27.

¹⁷ BENEŠ, Z.: *Dějepisná učebnice*. In: Pánek, J. – Tůma, O. – Kocián, J. et al.: *Manuál Encyklopedie českých dějin*. Praha 2003, s. 314–323.

¹⁸ BENEŠ, Z. – GRACOVÁ, B. – PRŮCHA, J.: *Sondy a analýzy. Učebnice dějepisu – teorie a multikulturní aspekty edukačního média*. Praha 2008, s. 13–17.

¹⁹ LABISCHOVÁ, D. – GRACOVÁ, B.: *Příručka ke studiu didaktiky dějepisu*. Ostrava 2008, s. 45.

jsou konfrontováni s obtížnější situací, když 17 % škol zakupuje nové dějepisné knihy nejdříve po šesti letech, 5 % dokonce až po více než 11 letech. Dagmar Hudcová při svém výzkumu využívání dějepisných učebnic v roce 2008 zjistila alarmující skutečnost, že téměř třetina učebnic, s nimiž se na školách pracovalo, byla starší patnácti let a více než polovina starší deseti let.²⁰ V tomto směru je zřejmě současná situace přinejmenším na základních školách příznivější.

Třetina pedagogů sama rozhoduje o výběru nové učebnice, dvě třetiny o konkrétním titulu debatují v rámci předmětové komise, která má v tomto směru rozhodující slovo. Na 16 % škol do výběru zasahuje rovněž ředitel. Pravděpodobně jde o ty školy, v jejichž vedení mají své zastoupení právě učitelé s aprobační pro dějepis.

Jak vyplývá z následující tabulky, polovina učitelů přiznala, že nejčastěji zvažovaným faktorem pro výběr nové učebnice je její kompletnost, tedy skutečnost, zda je doplněna pracovním sešitem, metodickou příručkou, případně zda existuje i její interaktivní verze. Tento požadavek splňuje především série vydavatelství Fraus, oceněná na mezinárodním knižním veletrhu ve Frankfurtu nad Mohanem, částečně také řada Veroniky Válkové a sada Dialogu Heleny Mandelové. Již v kontextu optimalizace výuky byla upřednostněna učebnice pracovního typu, není tedy žádným překvapením, že také množství aktivizačních metodických prvků a motivujících úkolů výraznou měrou ovlivňuje výběr nového učebního materiálu (37 %). Na druhé straně deklarovaná obliba tzv. Čornejovy řady, postavené na výkladovém textu a postrádající jak pracovní sešity, tak metodické příručky, je v rozporu s požadavky na moderní dějepisnou učebnici. Navíc některé díly této sady kopírují verbální i ikonický text série SPN určené nižšímu stupni vzdělávání. Přesto pro téměř třetinu vyučujících představují to nejkvalitnější, co v současné době nabízí učebnicový knižní trh.

4. Jaká jsou kritéria pro koupi nové učebnice dějepisu? údaje v %

	U muž	U žena	Celkem
<i>kompletnost (učebnice, pracovní sešit, metodická příručka, příp. interaktivní verze)</i>	42	54	50
<i>zda jde o pracovní učebnici (množství aktivizačních metodických prvků, úkolů ad.)</i>	22	42	37
<i>cena</i>	40	36	37
<i>atraktivita učebnice</i>	42	31	34
<i>množství a kvalita ikonografického materiálu</i>	32	27	28
<i>autorský kolektiv</i>	22	23	23
<i>obtížnost a délka textu</i>	20	24	23
<i>zařazení grafických a statistických materiálů</i>	13	18	17
<i>renomé vydavatelství</i>	7	6	7
<i>formát, vazba, velikost písma apod.</i>	5	5	5
<i>jiné kritérium</i>	5	8	7

Neméně důležitými kritérii výběru nového titulu je jeho cena (37 %) a atraktivita, která má přilákat pozornost žáků a vzbudit zájem o předmět (34 %). Rozhoduje však také v dnešní době preferované množství a kvalita ikonografického materiálu (28 %) a v našich učebnicích dpo-

²⁰ BENEŠ, Z. – GRACOVÁ, B. – PRŮCHA, J.: *Sondy a analýzy. Učebnice dějepisu – teorie a multikulturní aspekty edukačního média*. Praha 2008, s. 35. Viz také HUDECOVÁ, D.: *Jak učitelé využívají a hodnotí učebnice dějepisu*. Pedagogika 51, 2001, č. 3, s. 327–336.

sud spíše podceňované zařazování grafických a statistických materiálů (17 %). Autorský kolektiv zvažuje při výběru téměř čtvrtina pedagogů, shodné procento zohledňuje měřitelné ukazatele didaktické vybavenosti učebnice, zejména obtížnost a délku textu. Poměrně malou roli hraje renomé vydavatelství učebnic (7 %) a také formát, vazba a velikost písma (5 %). Ostatně většina současných učebnic využívá shodného formátu a jako vázaná vyšla pouze série z Dialogu. Tato „přednost“ však ovlivnila cenu této sady.

Didaktická vybavenost současných dějepisných učebnic

Jak bylo výše uvedeno, didaktická vybavenost se stává důležitým faktorem pro výběr nových dějepisných učebnic, především těch na základních školách. Tuto stránku učebnicové produkce lze objektivně posuzovat. Zasluhou Jana Průchy byl už v osmdesátých letech vypracován metodický postup pro takový typ analýzy učebnic.²¹ Jeho autor ho uplatnil i pro posouzení tehdejších dějepisných knih. Podle jeho zjištění se vyznačovaly nepřiměřenou sémantickou obtížností textu. Stranou Průchovy pozornosti nezůstaly ani učebnice vydané po roce 1989. Staly se předmětem výzkumné sondy, která však nezahrnovala na školách nejfrekventovaněji využívané tituly. Přední český pedagog srovnával didaktickou vybavenost a obtížnost textu náhodně zvolených dějepisných učebnic s učebnicemi zeměpisu a biologie.²² Komparace vycházela pro dějepisné texty velmi nepřívětivě.²³

V nedávné době Průchovi metodiku pedagogického výzkumu aplikovali pro analýzu nej-používanějších a nejnovějších učebnic dějepisu diplomanti a doktorandi katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Dílčí výsledky publikovali ve sbornících studentských prací.²⁴ Dušan Klapko pojal svou analýzu didaktické vybavenosti některých dějepisných učebnic základních škol jako prostředek k zefektivnění učebních textů.²⁵ Petra Tannenbergová je autorkou obsáhlé *Analýzy didaktické vybavenosti učebnic dějepisu pro 6. a 7. ročník základní školy*,²⁶ v níž je zahrnuta také analýza syntaktické a sémantické obtížnosti textu, vycházející z metodiky Průchovy, modifikované Miroslavem Pluskalem.²⁷ Nejnovější dějepisné učebnice podle jejich zjištění splňují parametry moderních výukových materiálů. Sama autorka si je však vědoma značného zjednodušení při využití tohoto typu kvantitativního výzkumu. Pouhé zařazení příslušné komponenty ještě mnoho nevyovídá o frekvenci jejího zařazení a především o funkčnosti jednotlivých komponent. Na problémy s aplikací míry didaktické vybavenosti učebnic upozornil také David Solnička.²⁸

²¹ Zohledňující zahraniční inspirace. Viz PRŮCHA, J.: *Hodnocení obtížnosti učebnic. Struktury a parametry učiva*. Praha 1984.

²² PRŮCHA, J.: *Učebnice. Didaktické médium pro učení a vyučování dějepisu*. In: Beneš, Z. (ed.): *Historie a škola*. Díl I. Otázky koncepce českého školního dějepisu. Praha 2002, s. 35–43.

²³ PRŮCHA, J.: *Učebnice. Teorie a analýzy edukačního média. Příručka pro studenty, učitele, autory učebnic a výzkumné pracovníky*. Brno 1998.

²⁴ Viz *Výbrané problémy oborové didaktiky dějepisu*. Díl II–IV. Brno 2009–2011.

²⁵ KLAPKO, D.: *Analýza učebnic dějepisu pro ZŠ jako evaluační nástroj k zefektivnění kvality didaktických textů*. In: Maňák, J. – Klapko, D. (edd.): *Učebnice pod lupou*. Brno 2006, s. 53–72.

²⁶ TANNENBERGOVÁ, P.: *Analýzy didaktické vybavenosti učebnic dějepisu pro 6. a 7. ročník základní školy*. Brno 2011 (disertační práce Pdf MU).

²⁷ PLUSKAL, M.: *Zdokonalení metody pro měření obtížnosti didaktických textů*. *Pedagogika* 46, 1996, č. 1, s. 62–76.

²⁸ SOLNIČKA, D.: *Didaktická vybavenost učebnic dějepisu*. Brno 2009 (diplomová práce Pdf MU); SOLNIČKA, D.: *Porovnání didaktické vybavenosti učebnic dějepisu*. In: *Výbrané problémy oborové didaktiky dějepisu*. Díl III. Brno 2010, s. 75.

Ostravské pracoviště²⁹ se dlouhodobě zaměřuje především na obsahové analýzy základního edukačního média, a to z nejrůznějších aspektů. O srovnání českých a německých dějepisných učebnic z hlediska jejich didaktické vybavenosti se ve své diplomové práci zasloužila Zuzana Radiměřská.³⁰ Její komparativní analýza byla založena na porovnání tehdy nejpoužívanější české učebnicové řady SPN s frekventovaně zastoupenou sadou německých učebnic (ANNO).³¹ Kvalitu didaktické vybavenosti německých učebnic demonstrovala především vyšším počtem využívaných komponent (na základě rozpracované metodiky Jana Průchy). Jejich plocha a tím i celkový počet stran logicky narůstal s pořadím svazků. Naproti tomu nejmladším českým žákům zkoumané věkové a vzdělanostní kategorie byl předkládán učební materiál většího rozsahu než frekventantům následujících dvou ročníků. Za jednu z možných příčin označila Zuzana Radiměřská přečeňování tematického celku *Pravěk*, který v některých zemích není vůbec historickým tématem. Zásadní nepoměr zjistila i v pozornosti věnované některým dalším tematickým celkům v učebnicích obou zemí. Kupříkladu zpracování vývoje po roce 1945 je v německých učebnicích oproti českým vyhrazen podstatně větší prostor.³² Potvrdily se rovněž značné disproporce v zastoupení obrazových komponent. Němečtí žáci mohou při studiu nejnovějších dějin pracovat se čtyřnásobně větším množstvím obrazových materiálů, než kterými disponoval posuzovaný český učební text pro kvartu. Mezi jejich motivy v českých učebnicích výrazně převažovaly osobnosti, při srovnání posledních dílů obou řad dokonce více než čtyřnásobně. Ve prospěch německé učebnice hovoří podíl fotografií historických událostí, plakátů a karikatur, ale i snímků s tematikou každodennosti.³³

I toto letmé srovnání českých učebnic s německými upozornilo na podčeňování ikonického textu v českých učebnicích. Nejde však jen o jeho množství, ale o jeho funkčnost. Už převaha fotografií osobností politického života naznačila, že tyto dokumenty byly zařazovány jako komplety sdělení výkladového textu. Jako historický pramen, který by se měli žáci naučit interpretovat, mohou posloužit spíše snímky určitých událostí nebo situací z každodenního života. Těch nebylo v českých učebnicích mnoho. K zařazeným obrazovým pramenům se v našich textech nevztahovaly žádné úkoly, které by žáky nutily přemýšlet a které by vedly k nábídku potřebných dovedností. Pro žákovu aktivitu demotivující byla jejich náhrada popiskou.³⁴

Na výzkum Zuzany Radiměřské navázala ve své bakalářské práci Julie Janková, když srovnávala didaktickou vybavenost českých dějepisných učebnic s učebnicemi rakouskými.³⁵ Pro analýzu si zvolila nejnovější učebnicové řady pro základní školy a nižší třídy víceletých gymnázií.³⁶ Na rozdíl od Petry Tannenbergové posuzovala jejich kompletní sady. Ve shodě s ní

²⁹ Katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, konkrétně publikace Blaženy Gracové a jí vedených diplomových prací a pak publikace Denisy Labischové z katedry společenských věd Pedagogické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě.

³⁰ RADIMĚŘSKÁ, Z.: *Didaktická vybavenost současných českých a německých dějepisných učebnic*. Ostrava 2008 (diplomová práce FF OU).

³¹ Zvolené učební materiály byly určeny nižším třídám gymnázií (v ČR současně i základním školám).

³² Tamtéž, s. 91, 156–157; GRACOVÁ, B.: *Dějepisná učebnice a její využití – žádoucí stav a realita*. In: Dokoupilová, L. (ed.): *Nová role učitele. Budoucnost učitelů ve světě práce v Moravskoslezském kraji*. Ostrava 2008, s. 129.

³³ RADIMĚŘSKÁ, Z.: *Didaktická vybavenost současných českých a německých dějepisných učebnic*. Ostrava 2008 (diplomová práce FF OU), s. 162; GRACOVÁ, B.: *Dějepisná učebnice a její využití – žádoucí stav a realita*. In: Dokoupilová, L. (ed.): *Nová role učitele. Budoucnost učitelů ve světě práce v Moravskoslezském kraji*. Ostrava 2008, s. 129.

³⁴ Tamtéž, s. 129–130.

³⁵ JANKOVÁ, J.: *Komparace didaktické vybavenosti vybraných českých dějepisných učebnic s řadou rakouských učebnic dějepisu*. Ostrava 2012 (bakalářská práce FF OU).

³⁶ Učebnicové série nakladatelství Fraus, SPN a Nová škola.

dospěla Julie Janková ke zjištění, že hodnoty didaktické vybavenosti nejnovějších českých učebnicových sérií jsou vysoké. Zohlednění evaluačních nástrojů autory nejnovějších učebnic přispělo ke zkvalitnění nově vytvářených učebních materiálů. Nedostatky použité metody hodnocení učebnic se Janková snažila v některých případech korigovat metodami kvalitativního výzkumu.³⁷ Prokázala, že v tomto směru se nabízejí doposud nevyužité příležitosti pro objektivnější pohled na učebnicovou produkci a funkčnost komponent, které využívají. O to se pokouší ve své diplomové práci.

Tematika každodennosti ve školním dějepise

Diplomová práce Zuzany Radiměřské naznačila, že čeští žáci jsou ve srovnání s německými ochuzeni o tematiku každodennosti, a to jak ve verbálním, tak ikonickém textu. Kupříkladu obrazové komponenty představující všední život v období po druhé světové válce měly v německé učebnici ANNO zastoupení asi 4 %, kdežto v české učebnici SPN to byla necelá 2 %. Stejná tematika pro charakteristiku meziválečné každodennosti v českém učebním materiálu zcela chyběla.³⁸

Proto jsme se ve výzkumu z roku 2011 zaměřili rovněž na tuto oblast. Na dotaz, která tematická perspektiva dějin připadá respondentům nejatraktivnější, zvolili dotazovaní právě tematiku každodennosti jako v pořadí druhou nejoblíbenější z devíti jim nabízených variant. Upřednostňovali ji zejména učitelé (56 %) a studující učitelství dějepisu (41 %). Avšak také pro žáky základních škol představuje oblast hodnou jejich zvýšené pozornosti (35 %).³⁹ Podobný výsledek jsme zaznamenali u položky zjišťující, kterému z dvanácti nabízených témat je ve výuce dějepisu věnován největší prostor. Odpověď „hodně“ v případě každodennosti volilo 46 % vyučujících. Takovou zkušenost však v době školní docházky učinilo jen 14 % dnešních vysokoškoláků. O něco lépe na tom jsou současní gymnazisté, z nichž čtvrtina je v hodinách dějepisu s historií všedního dne seznamována často.⁴⁰ Zhruba polovina respondentů tří jmenovaných kategorií⁴¹ připsala k charakteristice místa historie všedního dne ve školním dějepise variantu „málo“. Celkem 34 % dřívějších středoškoláků a 27 % dnešních gymnazistů deklarovalo opomíjení této atraktivní perspektivy, což připustilo jen 12 % jejich učitelů. Pedagogové, kterým připadá historie každodennosti atraktivní, zařazují tuto tematiku v hodinách dějepisu častěji než ostatní učitelé.⁴²

Naše empirická zjištění podporují trend, který ve své učebnici zohlednil František Čapka. Pravděpodobně i toto pozitivum učebního materiálu série Nová škola bude pro pedagogy jedním z kritérií jejich výběru nového výukového materiálu.

³⁷ JANKOVÁ, J.: *Komparace didaktické vybavenosti vybraných českých dějepisných učebnic s řadou rakouských učebnic dějepisu*. Ostrava 2012 (bakalářská práce FF OU), s. 58–60.

³⁸ RADIMĚŘSKÁ, Z.: *Didaktická vybavenost současných českých a německých dějepisných učebnic*. Ostrava 2008 (diplomová práce FF OU), s. 143–144, 154–155.

³⁹ Čtvrtina gymnazistů by rovněž uvítala posílení této složky ve výuce dějepisu. Nejmenšímu zájmu se historie všedního dne těší u středoškoláků odborného zaměření (18 %).

⁴⁰ Žáci SOŠ se setkávají s touto tematikou méně často (hodně 16 %, málo 44 %, vůbec 41 %).

⁴¹ Učitelé 42 %, studenti historie 53 % a gymnazisté 47 %.

⁴² GRACOVÁ, B. – LABISCHOVÁ, D.: *Současná teorie a praxe dějepisného vzdělávání na školách*. Pedagogická orientace 22, 2012, č. 4, s. 516–544, viz s. 526.

Závěr

Česká učebnicová produkce pro školní předmět dějepis je dostatečně bohatá, zejména ta určená žákům základních škol a víceletých gymnázií. Autoři nejnovějších učebních materiálů zohlednili požadavky na moderní učebnici a docílili vysoké míry didaktické vybavenosti jimi vytvořených učebnicových řad. Znatelný posun je i v otázce sémantické obtížnosti textu, která byla dlouhodobým problémem české učebnicové produkce. Množstvím obrazových komponent se učebnice přiblížily požadovanému úzu rovnocenného zastoupení verbálního a ikonického textu. Stávající metodika výzkumů však nezohledňuje v dostatečné míře funkčnost využití jednotlivých komponent. Tuto stránku lze lépe posoudit metodami kvalitativního výzkumu. Teprve on odhalí, zda na první pohled atraktivní knížky skutečně splňují požadavky na „ideální“ učebnici dějepisu. Deficitem učebnicové produkce zůstává nová série pro čtyřletá gymnázia. Jen kvalitní učebnice pracovního typu by mohla zvýšit zájem gymnaziálních pedagogů o pravidelnou práci s ní v hodinách dějepisu. Nahrazováním dějepisné učebnice učitelovým výkladem provázeným diktováním do sešitu nebo materiály vlastní provenience jsou žáci ochuzeni o dlouhodobě působící vizuální vjemy, o možnost konfrontace různých pohledů na historické události a osobnosti, tedy o zohledňování principu multiperspektivity, mnohdy však i o systémovost historických poznatků. Frekventanti různých typů škol při tomto výukovém stylu nezískají potřebné kompetence pro práci s verbálním a ikonickým textem a tím ani kompetenci k učení. A to je výzva jak pro studující historie, budoucí učitele dějepisu, tak pro ty, kdo je profesně připravují.

Summary

History Textbooks from the Viewpoint of Empirical Research

This paper considers contemporary history textbooks from the viewpoint of empirical research conducted in 2011. It gives an indication of the place textbooks hold in history teaching in Czech schools today, how and how often they are used in history lessons, and which history textbooks teachers consider the most suitable. It also studies the frequency with which history textbooks are replaced with new ones in schools, the process involved in deciding to choose a specific title and the criteria on which such decisions are based. It also considers analysis conducted into the didactics of the latest history textbooks and further possibilities for assessing their quality. It also takes note of the space devoted to everyday life in history lessons and on the pages of history textbooks in view of its popularity.